

Για το ζήτημα της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας Φίλιππο Βιόλα: “Η κοινωνία της αφαίρεσης”

“Το σύστημα της αδιαφορίας και της αποξένωσης στην καθημερινή ζωή

Εκδόσεις Στάχυ 1993.

Από τις ιστορικές αναφορές και τις διάσπαρτες ενδείξεις που υπάρχουν στο βιβλίο του “Κοινωνία της αφαίρεσης”, ο Φίλιππο Βιόλα φαίνεται ν’ ασχολείται με τη μεταπολεμική φάση του καπιταλισμού, φτάνοντας μέχρι της πρόσφατες προσπάθειες αναδιάρθρωσης του συστήματος. Ο αναγνώστης μπορεί να πάρει μια ιδέα για το ιστορικό και συγκυριακό πλαίσιο της σκέψης του διαβάζοντας το παράρτημα του βιβλίου (σ. 195), όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην ανάδυση μιας νέας “φυσιογνωμίας”, του ημι-ειδικευμένου εργάτη της αλυσίδας παραγωγής (του “εργάτη-μάζα”) που στην Ιταλία συντελείται μ’ έναν ιδιαίτερο τρόπο, με την εσωτερική μετανάστευση των αγροτών του ιταλικού Νότου, στο βιομηχανικό Βορρά.

Μετά το 1968-69, μετά τον “έρποντα ιταλικό Μάη” της φοιτητικής αμφισβήτησης πρώτα, και της εργατικής “αντεπίθεσης” έπειτα, αυτοί οι ανειδίκευτοι εργάτες γίνονται μια εξεγερμένη παραγωγική μάζα, “ταξικά συμπαγής”.

Η πύκνωση αυτή βασίστηκε στη στενότητα των ενεργών πολιτικών σχέσεων. Η απάντηση του κεφαλαίου ήταν ακριβώς η “αραίωση” αυτών των κοινωνικών σχέσεων, η επιβολή κοινωνικών αποστάσεων, η κατάτμηση εκείνη που οδηγεί στον απολιτισμό και την αδράνεια.

Φανερή πρόθεση του Φίλιππο Βιόλα είναι να αποκαλύψει τη λογική αυτής της αραίωσης, και μ’ αυτή του την ανάλυση να συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας ταξικής συμπύκνωσης. Η θεωρητική διευρέυνση, καθώς λέγει, πρέπει να συλλαμβάνει τις κρίσιμες σχέσεις της κοινωνικής δυναμικής, τις τάσεις που θα γίνουν πραγματικότητες στο μέλλον. Οι δυνάμεις και οι αδυναμίες, οι δικές μας και του εχθρού, βασίζονται στα τωρινά και τα μελλοντικά εμπόδια που η καθεστηκυία τάξη βάζει μπροστά στην προσπάθεια της αλλαγής της κοινωνίας. Οπότε δεν πρέπει αυτό το “παρόν-μέλλον” να μας βρει απροετοίμαστους. Και προς τούτο ο Βιόλα κινητοποιεί δύο “ενοποιητικές” κατηγορίες: της αφαίρεσης του συγκεκριμένου χαρακτήρα της εργασίας και του μη-ποιοτικού καθορισμού της ζωντανής εργασίας (της “απροσδιοριστίας”).

Εχουμε βέβαια χορτάσει από τις πολλές και ποικίλες προσπάθειες που έγιναν να συλληφθεί η ολότητα της κοινωνίας κάτω από μια ενιαία ρυθμιστική κατηγορία. Μας προέκυψαν έτσι διάφορες γενικολογίες περί κοινωνίας: Κοινωνία της αλλοτρίωσης, κοινωνία της κατανάλωσης, γραφειοκρατική κοινωνία κατευθυνόμενης κατανάλωσης, κοινωνία του θεάματος, κοινωνία της πληροφορικής, κοινωνία του μεταμοντέρνου και πάει λέγοντας. Οπότε τίθεται το ερώτημα:

μήπως και η “κοινωνία της αφαίρεσης” του Βιόλα είναι μια ακόμη από τα ίδια, που θα ξεχαστεί κι αυτή γρήγορα, όπως ξεχάστηκαν οι υποθέσεις του Μαρκούζε, του Φρ. Περού, του Λεφέβρ, του Ντεμπόρ και των λοιπών φιλοσόφων και κοινωνιολόγων;

Η σοβαρότητα τέτοιων περι κοινωνίας γενικεύσεων εξαρτάται αφενός από τη συστηματικότητα και την ακρίβεια των γενικευτικών κριτηρίων και αφετέρου από την “ιστορικότητα” της σύλληψης. Στο τέλος του βιβλίου του, ο Βιόλα παραθέτει τα σχετικά υλικά μελέτης για την αφηρημένη και την αντικειμενοποιημένη εργασία στη θεωρία του Μαρξ. Και μας υποχρεώνει, μ’ αυτό τον τρόπο, ν’ ασχοληθούμε με τις απόψεις του σοβαρά.

Ο συγγραφέας διαφορίζει τη ζωντανή εργασία από την αφηρημένη, λέγοντας ότι η πρώτη είναι “τεχνική” κατηγορία, ενώ η δεύτερη κατηγορία “οικονομική”. Η ζωντανή εργασία αφορά τη σφαίρα της παραγωγής, ενώ η αφηρημένη εργασία ανήκει στη σφαίρα της κυκλοφορίας (και όχι της παραγωγής). Μέμφεται μάλιστα το Μάρξ ότι μπέρδεψε στην ανάλυση της αφηρημένης εργασίας και την παραγωγικά προσδιορισμένη εργασία. Συμπεραίνει λοιπόν, ότι κυρίως στο πρώτο μέρος του πρώτου βιβλίου του “Κεφαλαίου” γίνεται μια εμπειρική διαπλοκή διαφορετικών επιπέδων της πραγματικότητας και αναλαμβάνει να τα διαχωρίσει. Αυτός ο διαχωρισμός, του είναι απαραίτητος για να στηρίξει τη διαφορά των δύο κατηγοριών που προτείνει. Θέλει να διαφορίσει την ποσοτική έκφραση της εργασίας (αφαίρεση), που αντιστοιχεί στη διαδικασία της ανταλλαγής από τη “γενικότητα” της εργασίας, την απώλεια των ιδιαίτερων ποιοτικών της χαρακτηριστικών που συντελείται στην καπιταλιστική παραγωγή (“απροσδιοριστία”, απουσία- καθορισμών). Και το κάνει αυτό μ’ έναν απόλυτο τρόπο.

Αυτές οι δύο μεγάλες κατηγορίες αποτελούν τα αναλυτικά όργανα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στο Πρώτο και Δεύτερο μέρος του βιβλίου του αντίστοιχα.

Στο εσωτερικό κάθε μέρους, η διάταξη του αναλυόμενου υλικού δεν είναι αυθαίρετη. Τα εκθετικά κριτήρια, οι θεματικοί διαχωρισμοί σε κεφάλαια, κυβερνώνται από μια λογική που υπερβαίνει την απλή, τυπική οικονομία μιας σαφούς έκθεσης. Στο πρώτο μέρος, που πραγματεύεται το σύστημα της αφαίρεσης το λογικό πέρασμα γίνεται από την “υλική αφαίρεση” στην “κοινωνική αφαίρεση”. Η μεν πρώτη αφορά την εμπορευματοποίηση ενός αγαθού, την μετατροπή του από υλικό προϊόν σε αφηρημένη, ποσοτική και μόνον αξία προς χάριν της εμπορευματικής κυκλοφορίας.

Αν αυτή η οικονομική “αδιαφορία” για τις συγκεκριμένες, υλικές ποιότητες του προϊόντος επεκταθεί και στις συνθήκες ιστορικής ύπαρξης των ανθρώπων και των ανθρώπινων σχέσεων, τότε πρόκειται για μια διαδικασία που δεν αφορά απλώς την κυκλοφορία αλλά το σύνολο της κοινωνικής ζωής. Αυτή η αδιαφορία του συστήματος για τους ανθρώπους θεωρείται ως “κοινωνική αφαίρεση”.

Απ’ εδώ προκύπτει η δυναμική ανάπτυξη της επιμέρους θεματολογίας και

οι αναγκαίοι προς τούτο “θεματικοί” διαχωρισμοί.

Μια πρώτη διάκριση γίνεται ανάμεσα στο “άτομο”, που βρίσκεται πάντοτε σε πλήρη διαθεσιμότητα απέναντι στο κεφάλαιο και στο “πρόσωπο”, που εμμένει στις υπαρξιακές του ιδιαιτερότητες και αντιστέκεται στην καπιταλιστική αφαίρεση.

Στο κοινωνικό επίπεδο, το άτομο ζεί σε συμβατικές οικονομικές και θεσμικές σχέσεις οι οποίες ορίζουν το ρόλο του. Οπότε γίνονται σχέσεις απρόσωπες, ενώ το προσωπικό στοιχείο ολοένα και περισσότερο συρρικνώνεται στην ιδιωτική σφαίρα. Σ’ αυτές τις συμβατικές παραγωγικές σχέσεις, παράγονται μόνον ανταλλακτικές αξίες, ένας πλούτος αποσπασμένος από τις κοινωνικές ανάγκες, σ’ ένα σύστημα που συνολικά ρυθμίζεται από το κέρδος. Πράγματα που δεν μπορεί παρά να έχουν ολέθριες επιπτώσεις στο επίπεδο της καθημερινής και της ψυχικής ζωής.

Η μετάβαση από το “σύστημα” της κοινωνικής αφαίρεσης στη διαδικασία της κοινωνικής “απροσδιοριστίας” (της απόσπασης των προσωπικών και συλλογικών καθορισμών από πρόσωπα και συλλογικότητες) τονίζει ακριβώς τον αλληλένδετο, τον συμπληρωματικό χαρακτήρα “συστήματος” και “διαδικασίας”. Αλλά η σύνδεση αυτή δεν είναι εξωτερική. Δεν έρχεται δηλαδή η διαδικασία αποσπάσεως καθορισμών να συμπληρώσει το σύστημα με εξωτερικό τρόπο, σαν να ήταν ένα μέρος που έλειπε, και τώρα συμπαρατίθεται για να ακεραιώσει την κατασκευή. Αντίθετα, το σύστημα εμφανίζει μια δυναμική, ενώ ταυτόχρονα η διαδικασία τείνει προς επιβολή συστηματικότητας. Η “απροσδιοριστία” αποσκοπεί όντως σε μια “κένωση” των προσδιορισμών της συγκεκριμένης ύπαρξης. Από την άλλη, το καπιταλιστικό σύστημα τείνει να “πληρώσει” αυτό το κενό με προσδιορισμούς της καπιταλιστικής αξιοποίησης. Αλλά δε νοείται “κένωση” προσδιορισμών χωρίς το σύστημα της αφαίρεσης. Καί αντίστροφα, η απόσπαση των προσωπικών-συλλογικών προσδιορισμών για να ετοιμάσει το πεδίο στην αφαίρεση, πρέπει να γίνεται συστηματικά, ν’ “ανέλθει στο ύψος” συστήματος θεσμικής επιβολής.

Έτσι λοιπόν στο δεύτερο μέρος, αφού μελετήσει την απόσπαση των τεχνικών καθορισμών της ζωντανής εργασίας (διαμόρφωση εργατικής δύναμης από την καπιταλιστική εκπαίδευση, οργάνωση της εργασίας σε απρόσωπη βάση, μηχανοποίηση, αυτοματοποίηση) περνά στην απόσπαση των κοινωνικών καθορισμών, που αφορά όλες τις διαφορετικές φάσεις της εργασιακής δραστηριότητας του ανθρώπου από την πρόσληψη μέχρι την “απόλυση” (ή την πρόωγη συνταξιοδότηση, ή την “διαθεσιμότητα μετ’ αποδοχών), περνώντας απ’ όλες τις άλλες απαιτήσεις του κεφαλαίου σχετικά με την ευκαμψία χρήσεως της εργατικής δύναμης, της συμπίεσης των μισθών κ.λπ.

Ασχολείται στη συνέχεια με τις μορφές της ακανόνιστης εργασίας (δουλειά στο σπίτι, με το κομμάτι κτλ, τα σπασμένα και τα ελαστικά ωράρια, τις εποχιακές και ευκαιριακές δραστηριότητες)

Κριτικές παρατηρήσεις.

Η έννοια της αφαίρεσης, με τις δύο μορφές που είδαμε, (της “υλικής” και της “κοινωνικής”), αποδίδει, κατά τον Φίλιππο Βιόλα, ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος: την παραγωγή για την ανταλλαγή και όχι για την κατανάλωση. Οπότε, αν ο καπιταλισμός προάγει δια της εμπορευματικής ανταλλαγής την αδιαφορία για το ανθρώπινο περιεχόμενο, τότε το ζητούμενο της αντίστασης ή μιας κοινωνικής αλλαγής θα είναι το ενδιαφέρον για τον άνθρωπο, για τις ανθρώπινες ανάγκες. Ακούγεται εύκολο και ωραίο. Επιτρέπει μάλιστα την εισαγωγή και την ενσωμάτωση, κάτω απ’ αυτό το νέο φως των παρατηρήσεων της αστικής, “ανθρωπιστικής” κοινωνιολογίας, των θεωριών της αλλοτριώσης (από τη σκοπιά της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας) και της υπαρξιακής ψυχολογίας. Πρόκειται για τη θεματική του “κοινωνικού ελέγχου” της αστικής κοινωνιολογίας, της “αφαίρεσης” και της “αφηρημένης κοινωνίας” που πρότεινε ο Ζίζντερβελντ [Anton Zijderveld: “The abstract society “Penguin α’ έκδ. 1970, ιδιαίτερα το 3ο και 5ο κεφάλαιο], για τις πιο κριτικές, “ανθρωπιστικές” απόψεις του Ρίσμαν, του Ράϊτ-Μίλς κ.ά. Αυτό φυσικά, δεν το λέγω, υποτιμητικά. Κι αυτή ακόμα, η επίσημη κοινωνιολογία, υποχρεώθηκε να σκύψει και να μελετήσει ορισμένα συμπτώματα του καπιταλιστικού συστήματος και τις επιπτώσεις τους στο άτομο. Όμως η οπτική γωνία της θεωρίας των αναγκών δεν επιτρέπει την επανεξέταση αυτών των παρατηρήσεων και αυτών των συμπτωμάτων. Το κοινωνικό σύμπτωμα τίθεται απλώς ως εμπόδιο στην ικανοποίηση μιας ανθρώπινης ανάγκης. Αντίθετα, το κλασικό τρίπτυχο της εκμετάλλευσης, της πολιτικής καταπίεσης και της ιδεολογικής ηγεμονίας μας επιτρέπει όχι μόνον να προσδιορίσουμε την αιτιολογία και τη γένεση τους αλλά να δούμε το πράγμα πιο συγκεκριμένα, και περισσότερο διαφοροποιημένα, καλύτερα αρθρωμένα και συνολικά.

Στη συζήτηση της καθημερινής ζωής και των ψυχικών της συμπτωμάτων οι αδυναμίες του Βιόλα είναι περισσότερο εμφανείς, διότι οι κατηγορίες της υπαρξιακής ψυχολογίας που χρησιμοποιεί είναι απολύτως ανεπαρκείς. Η ψυχολογία ποτέ δεν ήτανε το “φόρτε” των Ιταλών και οι περισσότεροι θεωρητικοί τους ήτανε πάντα αλλεργικοί στην ψυχανάλυση.

Υπάρχει ένα δεύτερο σημείο που είναι ίσως πιο σημαντικό από το προηγούμενο, και το οποίο αφορά τη δεύτερη θεμελιακή κατηγορία του συγγραφέα: την απόσπαση των ποιοτικών προσδιορισμών της εργατικής δύναμης.

Γιατί θέλει ο Βιόλα με τέτοιο απόλυτο τρόπο να διαχωρίσει την “αφηρημένη εργασία” από οποιονδήποτε παραγωγικό προσδιορισμό (από καθορισμούς της σφαιράς παραγωγής);

Ίσως η απάντηση βρίσκεται στις συζητήσεις και τις αντιπαραθέσεις του ιταλικού εργατισμού (Παντσιέρι, Τρόντι, Νέγκρι κ.ά.). Ο Βιόλα ψάχνει για κάτι σταθερότερο από τις διαδοχικές και αλληλοσυγκρουόμενες αναλύσεις των φάσεων του ιταλικού καπιταλισμού (τεχνολογικής “ανανέωσης” και κοινωνικής αναδιάρθρωσης), ψάχνει κάτι που θα ισχύει και στο επόμενο στάδιο, μιαν ανάλυση

που δεν θα μας “προδίδει” στην επόμενη φάση, απ’ όπου και η επιμονή του στην “προβλεπτικότητα” της θεωρίας, στο “παρόν-μέλλον” των τάσεων που μετατρέπονται σε πραγματικότητα.

Δεδομένης της κατηγορίας της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, που αξιοποίησε εξαιρετικά ο Νέγκρι στις αναλύσεις του, χρειάζεται να βρεθεί ένα κριτήριο που να ισχύει και για τον εργάτη-μάζα και τον “κοινωνικό-εργάτη” (Νέγκρι) και για ότι άλλο ήθελε προκύψει, μέσα στη γενική συγκυρία της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και της συνολικής υποτίμησης της εργατικής δύναμης. Όταν όμως επιμένει κανείς στους παραγωγικούς προσδιορισμούς της εργασίας, όπως κάνει ο Νέγκρι, διαρκώς ανακύπτουν νέα στοιχεία που απαιτούν νέες αναλύσεις και βάσει αυτών, συγκροτείται κάθε φορά η θεωρία της νέας φάσης και της νέας υπόθεσης για τη στρατηγική του κεφαλαίου. Αντίθετα, το κριτήριο της απόσπασης-καθορισμών από τη ζωντανή εργασία και τη ζωή παρουσιάζεται σταθερότερο και πιο διαχρονικό. Όχι μόνον διότι συνδέεται με την “αφαίρεση” γενικά (την παραγωγή για την ανταλλαγή), αλλά και διότι παρουσιάζεται σχετικά ανεξάρτητο από τους επί μέρους παραγωγικούς προσδιορισμούς της εργασίας. Λέγει π.χ. ο Βιόλα ότι “η διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής, για την οποία μιλά ο Μαρξ, πρέπει ν’ αποδοθεί όχι άμεσα στην τεχνική πρόοδο, αλλά στη διαδικασία της περαιτέρω απροσδιοριστίας που οι τεχνολογικές ανανεώσεις προωθούν” (σ. 209). “Όποια τεχνολογία και να έρθει, όποια αναδιάρθρωση και να γίνει, το κριτήριο της “απροσδιοριστίας”, της απόσπασης καθορισμών, παραμένει σταθερό.

Γι’ αυτό και προσάπτει στον Μάρξ την κατηγορία της σύγχυσης και της διαπλοκής διαφορετικών επιπέδων, καθώς πράγματι δεν αποσυνδέεται στο “Κεφάλαιο” η αφηρημένη εργασία από τους παραγωγικούς της προσδιορισμούς.

Όντως ο Μαρξ “τα μερδεύει”, αλλ’ αξίζει να παρακολουθησει κανείς γιατί το κάνει αντί να του προσάψει στα γρήγορα την κατηγορία της σύγχυσης. Πράγματι, χρησιμοποιεί την έννοια της “μέσης εργατικής δύναμης της κοινωνίας” που από την οπτική γωνία του Βιόλα φαίνεται “μη-καθαρή” κι “εμπειρική”. Η έννοια της “μέσης εργατικής δύναμης” αναφέρεται στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την κατασκευή ενός αντικειμένου, υπό “κανονικές συνθήκες παραγωγής” με το μέσο βαθμό ειδίκευσης και έντασης που κυριαρχεί στη δεδομένη εποχή. Και η οροθέτηση αυτή παρουσιάζεται ως αναγκαίος σταθμός ανάλυσης για τη θεωρία της αξίας-εργασίας.

Αλλά και παρακάτω, ο Μαρξ συνεχίζει στη ίδια γραμμή, δίνοντας παραγωγικούς προσδιορισμούς στην αφηρημένη εργασία, αυτό ακριβώς που κατά τον Βιόλα δεν του επιτρέπεται να κάνει. Μιλά για αλλαγές της σχετικής αξίας που αντιστοιχούν σε αλλαγές της εργασιακής παραγωγικότητας. Και στο επόμενο ακόμα κεφάλαιο (για την ισοδύναμη αξία) τονίζει ότι για τη μετάβαση από το συγκεκριμένο ατομικό χαρακτήρα της εργατικής δύναμης στον αφηρημένο κοινωνικό της χαρακτήρα, “προαπαιτείται” η σύνολη διαδικασία της κοινωνικής

παραγωγής και όχι μόνον η σφαίρα ανταλλαγής (σ' ένα καθαρά τυπικό αναλυτικό επίπεδο, καθώς υποστηρίζει ο Βιόλα). Μόνον δι' αυτής, οι ανισότητες στις συγκεκριμένες εργασίες μετατρέπονται σε αυτό που αποτελεί τον κοινό, ποσοτικό τους παρανομαστή.

Γιατί όμως ο Μάρξ δεν αρκείται στη σφαίρα της ανταλλαγής για να ορίσει την ανταλλακτική αξία και την αφηρημένη εργασία που της αντιστοιχεί, αλλά “ανακατεύει” σ' αυτή τη διαδρομή και τη σφαίρα της παραγωγής; Ο Μάρξ αναλύει, ως γνωστό, το εμπόρευμα, το “κύτταρο” όλων των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Μπορεί να απομονώνει στιγμές, για να διευκρινίσει έννοιες σε ορισμένα επίπεδα. Όταν όμως παρακολουθεί μια κίνηση, η διαλεκτική, ως σύμπτωση προσδιορισμών “αντιφατικών”, ως διαπλοκή διαφορετικών επιπέδων, ως διατομή τυπικά και αφαιρετικά μόνον ανεξάρτητων “κύκλων” ανάλυσης, κάνει την είσοδο της κατ' ανάγκην και εγκαθίσταται δικαιωματικά. Στην περίπτωση που συζητάμε, είναι αδύνατον ν' απομονωθεί τελείως στη σφαίρα της ανταλλαγής η ανταλλακτική αξία και η αφηρημένη εργασία. Όχι μόνον γιατί οι έννοιες αυτές υπάγονται σε μια συνολική διαπραγμάτευση της παραγωγής (Α' Βιβλίο), αλλά και διότι, ειδάλλως δεν θα υπήρχε σύνδεση και δυνατή μετάβαση από το πρώτο μέρος του βιβλίου στο δεύτερο και στο τρίτο, και το τέταρτο (αναφορές στην τεχνολογία και τις μηχανές) θα ήταν μάλλον άχρηστο. Εκεί όπου γίνεται προσπάθεια να διαχωριστούν οι πλευρές της διαλεκτικής, προκύπτουν στατικές τυπολογίες οι οποίες θα γεμίσουν στη συνέχεια μ' εμπειρική τεκμηρίωση. Μάλλον θα πρέπει λοιπόν να στρέψουμε ενάντια στο Βιόλα τις κατηγορίες του εμπειρισμού και της συγχύσεως που απευθύνει στο Μάρξ.

Και βέβαια, ανεξάρτητα αν συμφωνούμε ή διαφωνούμε με τις επιμέρους απόψεις του Νέγκρι, το πρόβλημα βρίσκεται εκεί που το βάζει αυτός και όχι εκεί που το βάζει ο Βιόλα. Γιατί ο Νέγκρι ποτέ δεν εγκατέλειψε τη σκοπιά της παραγωγής (της εκμετάλλευσης - της απόσπασης υπεραξίας), τους παραγωγικούς προσδιορισμούς της εργασίας και την αλληλένδετη με αυτά, συγκεκριμένη ανάλυση της αναδιάρθρωσης μέσα και έξω από το εργοστάσιο.

Γιάννης Δ. Οικονόμου